

Grétsy László: A szóhasadás dióhéjban

(Az ékesszólás kiskönyvtára 96. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2024. 180 o.)

Grétsy László nemcsak a szakemberek, hanem a nagyközönség előtt is ismert és tisztelt nyelvész volt rádió- és televíziós műsorai, könyvei, nyelvhelyességi témájú tanulmányai, cikkei révén. A most ismertetendő könyvének megírására azért kérte fel a Tinta Könyvkiadó Grétsy Lászlót, hogy az évtizedekig a szakma által elismert, az anyanyelvoktatásban is jól alkalmazható, az Akadémiai Kiadónál 1962-ben megjelent *A szóhasadás: Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében* című munkája aktualizálva, a széles olvasóközönség számára is jól értelmezhető formában jelenhessen meg.

Jómagam is sokat forgattam a Tanár úr igen hasznos szakkönyvét a nyelvi variativitással kapcsolatos kutatásaim során. Nagy öröömre szolgált, amikor Grétsy Lászlónak hosszú élete végén még sikerült elkészítenie a nyelvészek, de bátran mondhatom, hogy a nyelvi változások, a szavak keletkezésével kapcsolatos jelenségek iránt érdeklődő olvasók számára is jól érthető, érdekes könyvének kéziratát. A kézirat leadására közvetlenül a halála előtt került sor, azonban a megjelenését már nem érthette meg. Ezzel a recenzióval is szeretném tiszteletemet kifejezni Grétsy László munkássága iránt.

A posztumusz megjelent könyv első részében, az *Előljáró beszédben* Grétsy László a tőle megszokott szakszerű és mégis olvasmányos stílusban utal arra, hogy kedvenc témájáról, a szóhasadásról az elmúlt évtizedeket kivéve kevés szó esett a szakirodalomban.

A munkának már a címében is szereplő szóhasadásról talán a legutóbbi fél évszázadnyi idő kivételével igen keveset beszéltek vagy írtak a nyelvészek külföldön is, nálunk is. Pedig addig is számos szópár keletkezett ilyen módon, csak hogy a fejlődésnek szinte mindig pusztán az eredményét nézték. Azt, hogy ez a fejlődés hogyan, milyen úton-módon ment végbe, elhanyagolták, nem vizsgálták, holott egy tudományos munkában ez legalábbis illő lett volna. (Grétsy, 2024: 7)

Ezt a nézetet jómagam is megerősíthetem, mivel az elmúlt néhány évtizedben először egyedül, 15 éve pedig tanítványaimmal, szerzőtársaimmal közösen foglalkozunk a szópárok, szóalakpárok vizsgálatával, elméleti kérdéseivel, valamint a lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszerével, beleértve a dubletteket is, amelyeket Grétsy László is vizsgált. A magyaron kívül több idegen nyelv szakirodalmát igyekeztünk áttekinteni, elsősorban a német, orosz, angol és szlovák nyelvűeket (vö. Lőrincz G., 2014, 2016, 2026; Lőrincz G., Lőrincz J., 2020; Istók, Lőrincz G., Lőrincz J., 2021). E munkában nagy segítségünkre volt Grétsy László 1962-es könyve is. Következzék most a 2024-es könyv ismertetése!

Grétsy László az *Elöljáró beszéd*-ben többször utal az 1962-es munkájára, a gyűjtött anyag eredetére és a feldolgozás módszerére is. A könyv szakmai elismertségét jelzi, hogy az iskolai tankönyvekbe is bekerült a szóhasadás, bár csak a ritkább szóalkotási módok között említik apró betűvel. A *Magyar grammatika* és *A magyar nyelv könyve* is a ritkább szóalkotási módok között tartja számon (vö. Laczkó, 2000: 343; A. Jászó, 2007: 318).

Hogy a szerző 1962-es munkájának megjelenése előtt mennyire perifériális kérdésként kezelték a szóhasadás jelenségét, azt jól példázza, hogy nemcsak a műszo, hanem a definíciót is Grétsy László alkotta meg. Előtte körülírással szerepelt a jelenség, ha egyáltalán megemlítették a szakirodalomban: pl. *párhuzamos alaki és jelentésbeli elkülönülés* (Grétsy, 2024: 10), a *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv pedig *párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak* nevezi a ritkább szóalkotások között apró betűvel megemlített szóhasadást (Laczkó, 2000: 343). Grétsy László definíciója így hangzik:

A szóhasadás az a nyelvi folyamat, amelynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több változatban fejlődik ki ugyanabban a nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéselkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat. (Grétsy, 2024: 9)

Grétsy az idegen nyelvekben végbement szóhasadással, vagy az ahhoz hasonló jelenségekkel nem foglalkozik részletesen, hiszen munkájának nem ez a célja, de említ példákat más nyelvekből is. Például az angol *thorough* 'alapos, teljes, tökéletes' mn. ~ *through* 'át, keresztül' ksz.; 'teljesen, mindenestül' hsz. dublettek, ingadozó szóhasználat után szóhasadás révén váltak szét. Számos ilyen szópár van a németben is, például *Reiter* 'lovas' ~ *Ritter* 'lovag'. A franciában a *chaise* 'szék' ~ *chaire* 'szószék, katedra, tanszék' szóhasadás révén jöttek létre, vagy a magyarral rokon nyelvben, a finnben a *kaivo* 'kút' ~ *kaivu* 'gödör, mélyedés' is szóhasadás útján keletkezett szópár.

Grétsy László új könyve bevezetőjében írja, hogy nem foglalkozik részletesen olyan nyelvi jelenségekkel, mint például a jelentésmegoszlás, alaki elkülönülés, kettős átvételek, nyelvjárási különfejlődések. „*A jelentésmegoszlás meg az alaki elkülönülés részei a szóhasadásnak, de csak részei. Önmagukban – legalábbis az én mércém szerint – nem nevezhetők teljes értékű szóalkotásmódnak*” (Grétsy, 2024: 10). Példaként a *kalapács* és a *verő* szavakat említi a szerző. A *kalapács* szláv jövevényszó, a magyar nyelvbe a szénagyűjtéssel kapcsolatos szóként **klepacs* került, ebből fejlődött ki a *kalapács* alak. Idővel a *kalapács* szó jelentése kibővült, és minden kalapáló szerszámmra használták. A magyar *verő* szó is tovább él a nyelvben, de jelentése leszűkült: „*Melléknévi igenévi szerepében is tovább élt (pl. eget verő örömrivalgásban törtek ki), s*

jelentésmegoszlás révén egy kisebbfajta ütőeszközt is jelent 'hangszert megszólaltató ütő' értelemben" (Grétsy, 2024: 11).

Grétsy a kettős átvételek és nyelvjárási különfejlődések esetében megállapítja, hogy azok ugyan a szóhasadás határesetei lehetnének, de mivel többnyire nem az irodalmi és köznyelv határain belül jöttek létre, hanem más nyelvekben vagy magyar nyelvjárásokban, ezért elhatárolja őket a szóhasadástól. Egyik példaként a *bazár ~ vásár* kettős átvételt említi, amelyek nemzetközi szavak. „A vásár az egykori pontusi kereskedők révén már az ősmagyar korban meghonosodott, s az 1055-ből származó Tihanyi Alapítólevélben is benne van. A bazár szóra 1825-ből van az első adatunk. Ez a németből került hozzánk ...” (Grétsy, 2024: 11–12). A nyelvjárási különfejlődések pedig nem a köznyelvben, hanem egy-egy szűkebb nyelvváltozatban mentek végbe. Például az *aprított* (hosszú *t*-vel a végén) ige a bakonyaljai nyelvjárásban 'hadar, gyorsan beszél', míg a köznyelvben 'valamit kis darabokra vág' jelentésben szerepel. Végül olyan jelenségre is felhívja a szerző a figyelmet, amelyeket nem nevezhetünk teljes szóhasadásnak, hanem *szóalakhasadásnak*. Ilyen pl. az *éberen* 'kitartóan figyelve' ~ *ébren* 'nem alvás állapotában' (Grétsy, 2024: 13).

A *Rövidítésjegyzék* után a könyv legterjedelmesebb része, 40 szópár ismertetése következik. Ezek ábécérendben követik egymást, a szópárok részletes elemzéséhez bőséges, a laikus számára is élvezetes magyarázatokat fűz a szerző. Lássunk két példát a gazdag példaanyagból!

Az *akna ~ akona* szópár valamelyik szláv nyelvből ered, 'nyílás' jelentésű. Gondoljunk például az orosz *окно* 'ablak' szóra. Grétsy a TESz. alapján több jelentést is felsorol a szóhoz kapcsolódóan: pl. 'nyílás, bánya, sóbánya'; 'hordólyuk'; függőleges vagy lejtős bányavájat'. A szavak élete során nemcsak a jelentéseik bővültek, hanem alakilag is változhattak: az *akno*, *akna* mellett létrejöttek az *akona ~ akana* változatok is. A legtöbb jelentés a háborúval, fegyverekkel van kapcsolatban. Pl. *aknamező*, *aknás*, *aknász*, *aknaszedő*, *aknaszilánk*, *aknatölcsér*, *aknatűz*, *aknáz*, ... *aknatűz*" (Grétsy, 2024: 28). Az *akna* szó a bányákkal kapcsolatban is használatos. Az *akona* szó a hordókészítéssel van kapcsolatban: *akonadeszka*, *akonalyuk*, *akonaszeg*, *akonázás*. Grétsy jó fél évszázaddal az első könyve megjelenése után is vizsgálta a szópárt. Most csak a köznyelvi előfordulását vette górcső alá, a nyelvjárási különfejlődést nem. „Ez esetben azt állapíthattuk meg, hogy a szóhasadás, ez a többitől eltérő, de gazdaságos és termékeny szóalkotásmód az *akna* és az *akona* tekintetében napjainkra már lényegében elvégezte munkáját” (Grétsy, 2024: 29).

Vacakol ~ vackol. A szópárt önálló szócikkben az 1962-es könyv még nem tartalmazta, csak a *vacak ~ vacok* párt. Ezekkel akkor nem foglalkozott a szerző, de felmerült benne a kérdés, hogy a származékok is szóhasadás útján létrejöttek párt alkothatnak. A jelen könyvben az *-l* képzős igei származékok bemutatásával foglalkozik Grétsy. A *vacakol* jelentése: 'apró, értéktelen dolgokkal foglalkozik valaki', a *vackol* szóé: 1. 'az állat megcsinálja fekvőhelyét', 2. 'valaki elkészíti

fekvőhelyét, ágyát’. A *vacakol ~ vackol* -l képzős szópár alakjai között a 20. század első felében ment végbe a szóhasadás.

[...] a *vacakol ~ vackol* dublett tagjai között a szóhasadás teljes egészében végbement, az első ’píszmog, szöszmötöl’, a második ’fekhelyet készít, illetve abban fekszik’ (állatra vonatkoztatva is). A *vacak ~ vacok* pár tagjai között maradt egy kis átjáró [...] a szóalakpárok közti keveredés csakugyan megfigyelhető a nyelvhasználatban, s valóban a *vackot, vackom, vackaim* stb. formák köztük a kissé népiesek, kevésbé köznyelveiek [...] Nokiások: szerintem cseréljétek le azt a *vackot* erre az okos jószágára. (Grétsy, 2024: 151)

A könyv 37 szóalakhasadásos párt is bemutat röviden, amelyeket azért különített el a szerző a szóhasadásos szópároktól, mert ez utóbbiak esetében a szóhasadások „nem a teljes szóban hatnak, hanem csak a toldalékolási paradigmáknak bizonyos részében, csupán egyetlen vagy egy-két területen, de azon belül következetesen” (Grétsy, 2024: 158). Ezek közül csak néhányat említek meg: *anyja ~ anyája, daruk ~ darvak, éberen ~ ébren, lélektelen ~ lelketlen, tárgyatlan ~ tárgytalan* stb.

A könyv példaanyagá után Erdélyi Erzsébet írt *Utószó*-t, amelynek alcíme *A szóhasadás – másodszor*. Az írás szerzője a két könyv keletkezéstörténetéről szól szintén élvezetes stílusban. A könyvet az irodalomjegyzék zárja, amelyben az első könyv szakirodalmi tételei már nem, de a 2000-es évek elejétől szerepelnek tételek, jelezve, hogy a szerző később is valamelyest nyomon követte a szakirodalmat 50 évvel az első könyve megjelenése után. Bár hozzá kell tennem, hogy a kérdés szakirodalma az elmúlt 50 évben ennél sokkal bővebb, ha kitekintünk a nyelvi variativitás több tudományág szempontjából történő vizsgálatára is, amelynek témakörébe a szóhasadás is beletartozik. A legfrissebbet említve: hamarosan megjelenik a komáromi Selye János Egyetem kiadásában Lőrincz Gábor kutatási eredményeit összefoglaló munkája, *A közzók és tulajdonnevek varianciája egy- és kétnyelvű környezetben*, amely a nyelvi variativitás és a hozzá kapcsolódó közzói és tulajdonnévi lexikológiai jelentésviszonyok (pl. a részleges és teljes szóhasadás) és egyéb nyelvi jelenségek egy- és kétnyelvűségi vonatkozásait vizsgálja.

Grétsy László posztumusz könyve a szóhasadásról ugyanolyan szakszerű, olvasmányos, valamint stílusában is élvezetes munka, mint az első könyve. Jó szívvel ajánlom az általános és középiskolai tanároknak, egyetemi oktatóknak és hallgatóknak, a nyelvet kutatóknak, a magyar nyelvet idegen nyelvként tanulóknak, de a nyelvi „csemegék” iránt fogékony laikus olvasóknak. Mert biztosíthatom a kedves olvasókat, hogy igazi csemegét vesznek a kezükbe!

Irodalom

- A. Jászó Anna (2007). *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Grétsy László (1962). *A szóhasadás: Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Istók Béla, Lőrincz Gábor & Lőrincz Julianna (2021). A lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszere. *Magyar Nyelvőr*, 145, 330–356. DOI: 10.381143/Nyr.2021.3.330
- Laczkó Krisztina (2000). A szóhasadás. In Keszler Borbála (főszerk.), *Magyar grammatika* (343). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lőrincz Gábor (2014). *A nyelvi variativitás a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben*. Eger: EKF Líceum Kiadó.
- Lőrincz Gábor (2016). *A nyelvi variativitás a szlovákiai magyar anyanyelvváltozatokban*. Pandora Könyvek 38. Eger: EKF Líceum Kiadó.
- Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna (2020). A nyelvi variativitás elméleti kérdései. *Magyar Nyelvőr*, 144, 229–253. DOI: 10.381143/Nyr.2020.2.229
- Lőrincz Gábor (2026). *A közszók és tulajdonnevek varianciája egy- és kétnyelvű környezetben*. Komárom: Selye János Egyetem. Megjelenés alatt.

LŐRINCZ JULIANNA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Selye János Egyetem

jel2ster@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1748-703>